

**ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА**

Тарарак Олександр Валентинович

УДК 82.091(09) Гете

**РЕЦЕПЦІЯ ГЕТЕ
У РОСІЙСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ**

10.01.05 – порівняльне літературознавство

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеню
кандидата філологічних наук

Тернопіль

2007

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі російської та світової літератури Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор **АНДРУЩЕНКО Олена Анатоліївна**, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди, кафедра російської та світової літератури, професор;

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор **КЕБА Олександр Володимирович**, Кам'янець-Подільський державний університет, кафедра германських мов та зарубіжної літератури, проректор з наукової роботи, професор;

кандидат філологічних наук, доцент

П'ЯТАКОВА Галина Павлівна,

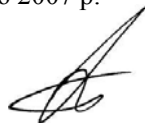
Львівський національний університет імені Івана Франка, кафедра педагогіки, доцент;

Провідна установа: Дніпропетровський національний університет, кафедра порівняльного та російського літературознавства, Міністерство освіти і науки України, м.Дніпропетровськ

Захист відбудеться «15» березня 2007 р. о 15⁰⁰ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 58.053.02 по захисту кандидатських дисертацій при Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка (46027, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2).

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (46027, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2).

Автореферат розіслано 9 лютого 2007 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Гижий В. Л.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Входження творчості І.-В.Ґете в російську літературу почалося ще наприкінці XVIII ст. Після спаду інтересу до творчості німецького класика і перетворення її в об'єкт уваги письменників та професійних перекладачів у другій половині XIX ст., новий етап поживлення російської рецепції Ґете розгорнувся в релігійно-філософській критиці та перекладах наприкінці XIX – на початку XX ст.

Російська рецепція творчості І.-В.Ґете вперше стала предметом наукового вивчення у монографії В. М. Жирмунського «Ґете в російській літературі» (1936). Проте вчений, маючи у своєму розпорядженні великий обсяг відомостей про рецепцію Ґете, значну увагу зосередив на особливостях сприйняття Ґете російською літературою XIX ст., а рецепції німецького поета російськими символістами тільки торкнувся, означивши загальні проблеми, пов'язані з її дослідженням. На жаль, науковець залишив без уваги багато імен і значну частину перекладів Ґете на російську мову.

На початку XX ст. творчість Ґете стала об'єктом для дискусії у колі символістів, німецький письменник також був у центрі уваги російських послідовників Р. Штейнера. Загалом рецепція Ґете в російській літературі тієї пори значною мірою відбиває особливості й протиріччя російської літературної й суспільної думки, а переклади його творів на російську мову вказують на прагнення переосмислити досвід минулого, наблизити Ґете до релігійно-філософських шукань епохи. Це підтверджує добір творів для перекладу і їхня своєрідність. Незважаючи на те, що на межі століть проблема «російського «Фауста»» так і не була вирішена, переклади твору є прикладом творчої рецепції Ґете, демонструють основні тенденції, що склалися в художньому житті тієї доби.

Без вивчення цього матеріалу проблема рецепції Ґете російською літературою кінця XIX – початку XX ст. не може бути вирішена повноцінно й усебічно. Будучи важливим фактом розвитку російської літератури, спадщина Ґете інтерпретувалася письменниками й мислителями, творчість яких з ідеологічних причин довгий час не могла бути об'єктом вивчення. Сучасний погляд на проблему відкриває нові, не використані досі можливості дослідження, показує місце й роль Ґете в становленні естетики російського символізму й російської релігійної думки.

Поза полем зору науковців майже сторіччя залишався й такий аспект рецепції Ґете, як російське штейнеріанство. Звернення М. Богомолова і Г. Обатніна до цієї проблеми далеко не вичерпують тих можливостей, які відкриває дослідження особливостей функціонування спадщини Ґете через «посередництво» вчення Р. Штейнера в російському культурному й суспільному житті.

У працях вітчизняних учених (І.Заславський, Д. Затонський, А. Кеба, Н. Лебеденко, Д. Наливайко, А. Нямцу, В. Силантьєва, Т. Шевчук), зарубіжних дослідників (А. Дима, Д. Дюришин, В. Жирмунський, Н. Конрад, В. Кулешов, І. Неупокоева) закладені теоретичні засади й показані широкі можливості порівняльного вивчення літератур, а в колективних зібраннях

«Мастерство перевода» і окремих дослідженнях М. Кореневої, Ю. Левіна, А. Лейтеса, М. Лозинського, Б. Пурішева, М. Соколова, Е. Еткінда та інших реалізовані різноманітні підходи до вивчення творчої рецепції в перекладах на російську мову. Проте в жодному з попередніх досліджень проблема рецепції Гете в російській літературі кінця XIX – початку XX ст. не порушувалась й не вирішувалася всебічно й повноцінно.

Втім її вивчення дає можливість глибше збагнути особливості творчої рецепції творів Гете в перекладах на російську мову того часу, специфіку російського релігійно-філософського руху кінця XIX – початку XX ст., більш об'єктивно означити своєрідність літературно-критичних пошуків В. Брюсова, К. Бальмонта, З.Гіппіус, В. Розанова, Д. Мережковського, доповнити існуючі уявлення про взаємодію російської й німецької літератур.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана як складова частина комплексної теми „Історія російської літературної критики XVIII – XX століть”, яку розробляють літературознавці кафедри російської та світової літератури Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Мета дисертаційного дослідження полягає в тому, щоб виявити своєрідність рецепції Гете в російській літературі кінця XIX – початку XX ст.

Досягнення мети передбачає виконання таких **завдань**:

- встановити рівень вивчення проблеми у вітчизняній і зарубіжній компаративістиці;
- виявити основні принципи творчої рецепції Гете в перекладах його творів на російську мову;
- дати всебічну характеристику теоретичної рецепції Гете в працях істориків літератури кінця XIX – початку XX ст.;
- дослідити специфіку сприйняття спадщини Гете в літературній критиці російських символістів;
- окреслити місце й роль Гете в естетичному дискурсі російського символізму.

Предметом дослідження є теоретична й творча рецепція Гете в російській літературі кінця XIX – початку XX ст.

Об'єктом дослідження є переклади творів Гете на російську мову, здійснені К. Бальмонтом, В. Брюсовим і Д. Мережковським, а також праці істориків російської літератури кінця XIX – початку XX ст., літературно-критичні дослідження, листи й дописи К. Бальмонта, В. Брюсова, З. Гіппіус, Д. Мережковського, В. Розанова, мемуари М. Волошиної «Зелена змія».

Методологія дослідження базується на застосуванні порівняльного, описового, генетичного та типологічного методів. У дисертації використовуються загальнотеоретичні висновки вітчизняної й зарубіжної компаративістики, а також роботи, присвячені аналізу теоретичної й творчої рецепції Гете в російській літературі.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що в ньому вперше у вітчизняному літературознавстві здійснений цілісний аналіз художньо-естетичної і теоретичної рецепції Гете в російській літературі кінця XIX – початку XX ст. Уперше окреслюється роль спадщини Гете в становленні естетичної платформи російського символізму, визначається специфіка осмислення представниками російського символізму конкретних творів і образів Гете, аналізуються маловідомі дослідження істориків російської літератури, присвячені Гете, у науковий обіг вводяться забуті переклади творів німецького поета на російську мову та статті про нього, які досі жодного разу не перевидавалися.

Практичне значення отриманих результатів. Отримані результати можуть бути використані при підготовці досліджень з історії російсько-німецьких літературних зв'язків, а також при викладанні вузівських історико-літературних курсів, при підготовці спецкурсів і спецсеминарів, присвячених рецепції Гете російською літературою, при написанні магістерських робіт.

Апробація дисертації. Основні результати дисертаційної роботи знайшли відбиток у доповідях Міжнародних читаннях молодих учених пам'яті Л. Я. Лівшиця (Харків, 2005, 2006), на Міжнародній науковій конференції «Література в контексті культури» (Дніпропетровськ, 2005), на III Міжнародному форумі «Дні слов'янської писемності й культури» (Луганськ, 2005).

Робота в повному обсязі обговорювалася на засіданні кафедри російської і світової літератури Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Основні положення дисертації викладені в 5 статтях, опублікованих в спеціалізованих наукових виданнях, та тезах наукових доповідей.

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, чотирьох розділів, висновків і списку використаної літератури, що нараховує 156 найменувань. Обсяг роботи без списку літератури – 172 с., повний обсяг – 191 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** традиційно визначено об'єкт та предмет дослідження; обґрунтована актуальність теми, сформульовані мета і завдання роботи; названі методи дослідження; зазначено про зв'язок роботи з кафедральною тематикою; окреслена наукова новизна дослідження, з'ясоване теоретично-прикладне значення дисертації та подані відомості про апробацію її основних положень.

У **першому розділі «Історія вивчення проблеми»** встановлюється рівень вивчення російської рецепції Гете у вітчизняній і закордонній компаративістиці, дається огляд наукових пошуків у галузі російсько-німецьких літературних зв'язків. Відзначається, що історія вивчення особливостей рецепції Гете у російській літературі наприкінці XIX – початку XX ст. замала за

обсягом та обмежена тільки декількома роботами, в яких йдеться про сприйняття особистості та творчої спадщини німецького поета. Встановлено, що вперше проблема рецепції Гете у російській літературі наприкінці XIX – початку XX століть була порушена та вирішувалася у монографії В. Жирмунського «Гете в російській літературі».

Дослідник спирався на великий обсяг історико-літературного матеріалу та вивчав рецепцію Гете, починаючи з XVIII і завершуючи першими десятиліттями XX ст. Теоретичні положення, що стосуються специфіки порівняльного вивчення літератур, викладені ним у передмові до цієї книги та в низці праць, досі не втратили своєї актуальності й цінності, розвиваються та поглиблюються у дослідженнях учених сьогодення. Водночас відзначається, що багато з поглядів В. Жирмунського не витримали випробування часом. Не можуть бути сприйняті та залишені без відповіді такі оцінки, які спричинені ідеологічною заангажованістю минулого. Неможна вважати продуктивним також переважно соціологічний підхід при вивченні рецепції німецького поета. Аналіз наукової літератури свідчить, що досі зроблене В. Жирмунським критично не переосмислювалося, оскільки відсутні роботи, у яких проблема рецепції Гете наприкінці XIX – на початку XX ст. розглядалася б цілісно та всебічно, з урахуванням сучасних можливостей порівняльного літературознавства.

Повноцінне осмислення літературної ситуації межі століть відкриває ще один аспект рецепції Гете в російській літературі: його опосередкований вплив на російський модернізм через штейнеріанство. На цьому шляху зроблені вже перші відкриття у монографіях, які й відкрили цю тему в літературознавстві: праці М. Богомолова «Російська література початку XX століття й окультизм» (2000) і Г. Обатніна «Іванов-містик» (2000). Знайомство Р. Штейнера зі спадщиною Гете було поштовхом до створення власної системи, що захоплювала все більшу кількість прихильників, які брали участь у будівництві Гетеанумів, у лекціях, які читав Р. Штейнер по всій Європі. Серед них були й діячі російського модернізму, які більшою або меншою мірою переймалися штейнеріанством, що впливало на їх особистості і творчість. Наголошується, що послідовниками Р. Штейнера були не тільки А.Мінцлова, але й А.Белій, який слухав його лекції й перебував під його значним впливом, В'яч.Іванов, М. Сабашникова, М. Волошин та ін.

У розділі аналізується також важлива праця Д. Затонського «Український Гете», у якій дослідник окреслює критерії добору творів для перекладу: вони повинні відповідати ладу, духу національної літератури, виявляти її ментальні особливості, що варто враховувати при порівняльному вивченні. Предметом аналізу також стають дослідження, присвячені творчим зв'язкам діячів російського символізму зі світовою культурою, в тому числі, німецькою.

У другому розділі «Гете в перекладах кінця XIX – початку XX століть» аналізується творча рецепція Гете в перекладах його творів на російську мову. У розділі три підрозділи, які присвячені аналізу перекладів творів Гете, виконаних Д. С. Мережковським, В. Я. Брюсовим і К. Д. Бальмонтом. Відзначено, що вони вважали переклад своєрідною спробою передати рідною

мовою важливий у художньому та ідейному значенні твір великого німецького поета. Переклад нерідко був засобом ідейного зв'язку з Гете, який слід розуміти в кожному випадку специфічно.

Фрагменти творів, обрані Мережковським для перекладу, а також симптоматичні, на наш погляд, неточності перекладу, дають показовий матеріал для розуміння того, яке місце Гете посідав у творчому світі письменника. Переклад «Ночной песни странника» (1909) є прикладом вільної інтерпретації, коли вихідний текст є лише поштовхом до власного натхнення, що веде поета у світ власних образів. Мережковський трансформує просторово-часові ознаки гетевського вірша, створює уявлення про «шлях», яке у тексті Гете залишається тільки в назві: мандрівник – подорожній, подорожуючий, мандрівний. Мережковський анітрошки не піклувався про точну передачу ритмічних та образних особливостей оригіналу. Доведено, що різниця в сприйнятті цього тексту Мережковським й іншими символістами полягає у домінуванні на різних етапах розвитку російського символізму тих або інших мотивів. У перекладі Мережковського використовується «я», а уявлення про «путь», пов'язане з одноманітним, повторюваним, замкнутим рухом, зближує його твір не з Гете, а з лірикою його однодумців та сучасників.

Симптоматичним є добір для перекладу двох уривків з «Фауста»: «Пісні Маргарити» зі сцени «На міському валу» («Zwinger») і «Прологу на небі». Перший дозволив перекладачеві передати форму молитви, широко розповсюджену в поезії російського символізму. У самого Мережковського є кілька віршів-молитов: «Молитва про крила», «Молитва природи», «Молитва язичника» і ін. У його однодумця й дружини З. М.Гіппіус створення віршів прирівнювалося саме до молитов. Форма звертання Гретхен до скорбної Матері Божої якнайкраще відповідала цьому ставленню символістів до форми молитви, причому тут важливу роль відіграє адресат – Божа Мати, образ якої у його релігійній філософії мав особливу значущість. Створюючи «російський» варіант пісні героїні з народу, перекладач використовує й близькі народнопоетичній традиції повтори. Замість властивих тексту Гете іменників, що позначають сферу розумового, перекладач використовує іменники й дієслова, які передають почуття, створюють два плани – пов'язаний з божественним, урочистий, і пов'язаний з героїнею, – простонародний, безмістєцький.

Переклад «Прологу на небі» є одним із яскравих прикладів творчої рецепції Гете в поезії російського символізму. Зовні зберігаючи сенс німецького оригіналу, Мережковський створює власний твір, який відповідає ладу його філософської лірики: картини природи передають стан ліричного героя, а звертання до небесної сфери яскравіше й виразніше, ніж філософські діалоги. У перекладі «Пісні парок» він використав той же підхід, що й при перекладі «Прологу»: «античний» світ богів створюється за допомогою архаїзмів, що роблять стиль урочистим: «бразды», «десница», «трапезы», «подъемлется», «вотще», «взор» та ін. Ідея «двойництва», яка відповідає символістській естетиці, реалізується в перекладі через опозицію людський світ – світ богів. Нечисленність творів Гете, перекладених Мережковським, не заважає зробити висновки про

специфіку творчої рецепції німецького тексту у свідомості російського поета. Для перекладу ним були дібрані тексти, що відповідають власним смакам і поглядам: популярна в російській традиції «Нічна пісня мандрівника», «Пісня Маргарити», що нагадує форму молитви, «Пролог на небі», який дає можливість відтворити величний образ Господа і його архангелів, а також «антична» «Пісня парок». При перекладі творів Гете Мережковський залишався загалом у рамках власної художньої системи, при доборі лексики схилявся до тієї, котра краще відповідає ладу його лірики. Вона близька також мотивним уподобанням російського символізму на різних етапах його розвитку, а також основним рисам російської культурної ментальності.

В. Брюсов був видатним перекладачем, перекладацька спадщина якого повернулася до читача тільки на початку 1990-х рр. Особливе місце в його художній системі посідали німецькі поети. Як і деякі з його сучасників, Брюсов переклав вірш «Нічна пісня мандрівника». Своєрідність перекладу встановлюється у порівнянні із перекладами І. Анненського та М. Лермонтова. Доведено, що брюсовський переклад співзвучний лермонтовському: неоромантик Брюсов багато в чому відчував слово й образ, подібно до свого попередника. Однак у ньому помітною є також індивідуальна схильність Брюсова до майже наукової точності. Анненський виражає власний образ останньої миті дня, відтворює лише яскраві плями, що характеризують оригінал.

У підрозділі введено до обігу два маловідомих юнацьких переклади з «Фаусту», що розглядаються у порівнянні з перекладом Б. Пастернака. В них Брюсов використовує рефрен, який створює кільцеву композицію, а монологи Гретхен робить більш пристрасними та емоційними, ніж в оригіналі. В результаті аналізу перекладів «Свидание и разлука», «Талисман» («Весь Восток до края – Божий!..»), «Что ж еще нам, мандаринам...» доведено, що Брюсов прагнув максимально точно передати зміст оригіналу, тільки іноді ускладнюючи його лексику, уникав повсякденних виразів і заміняв їх більш піднесеними й образними. Тенденція до переосмислення пов'язана не тільки з певною складністю інтерпретації твору іншою мовою: тут яскраво виявляється творча індивідуальність Брюсова як поета, його схильність до широкого використання фігур (риторичних звернень та питань), активність ліричного «я», виведеного на перший план.

Вагомим внеском Брюсова є переклад «Фауста». Він не тільки прагнув якомога точніше передати слово Гете, але й зумів зберегти дух його твору. Неточності перекладу, названі нами симптоматичними, свідчать про прагнення поета вмістити гетевський текст у контекст власної естетики. У перекладах з Гете виявляється деяка риторичність, холодність, властива поезії Брюсова. Героям Гете в інтерпретації російського автора притаманна визначеність характеру, сміливість думки, відданість обраному шляху, вірність своєму служінню. Ще одна особливість брюсовських перекладів – потреба в майже математичній точності, що згубно позначалася на

образності його перекладу, виявилась у відчутних втратах. Але ритм вихідного тексту Брюсов зумів зберегти як ніхто з його сучасників, які бралися за переклади з Гете.

К. Бальмонт перекладав з Гете зовсім небагато. Перші переклади ранньої лірики Гете М.Стороженко включив у свою статтю «Юнацьке кохання Гете», яка до сьогодні не перевидавалася. Вірш «Фредеріке Бріон» дає можливість краще зрозуміти особливості творчого світу Бальмонта тієї пори, ніж своєрідність вихідного тексту. Незважаючи на те, що переклад виконаний досить точно, новий текст наповнений властивими Бальмонту мотивами, які є ознаками символістської поезії загалом. Бальмонт створює власний вірш, в якому існують два плани: перший, продиктований вихідним текстом, і другий, що містить приховані значення, близькі російському поетові. Працюючи над перекладом «Травневої пісні» (1771), Бальмонт опускає шосту, восьму й дев'яту строфи. Інший текст перекладений не тільки точно з погляду лексики, але й з максимальним наближенням до ритму оригіналу. Бальмонт зберігає навіть риторичні вигуки, які так рясно використані Гете. Як і Гете, Бальмонт пише врочистий гімн кохання й красі. На відміну від перекладів віршів Гете страсбурзького періоду, у яких предметом його уваги була любовна лірика, у перекладі вірша «Границы человечества» перекладач звертається до філософської лірики. Вибір саме цього вірша для перекладу був пов'язаний з тим, що Бальмонт відчув у ньому споріднені своєму світу поетичні образи. Він використовує численні міфопоетичні мотиви символізму: мотив кільця як вічного повернення, повторюваність буття, мотив «хвилі», наскрізне протиставлення двох світів: боги і люди. При перекладі виявилися естетичні уподобання поета, а також характерні сторони його творчого світу, пов'язані із символістською естетикою. Використовуючи продуктивні міфопоетичні мотиви російського символізму, Бальмонт, по суті, створював нові віршовані твори.

У третьому розділі «Гете в працях істориків літератури кінця XIX – початку XX століть» подано характеристику теоретичної рецепції Гете в працях істориків літератури. У розділі проаналізовано маловідомі та забуті дослідження М. Кореліна, С. Юр'єва, М. Стороженка, В. Спасовича, Л. Шепелевича, П.Вікторова, М. Фрішмут, М. Котляревського, відтворено полеміку між представниками культурно-історичної і психологічної шкіл у літературознавстві, а також між марксистським та релігійно-філософським підходами до спадщини Гете. Встановлено, що у 1880-1914 р. було окреслено коло проблем, вирішення яких дозволяло краще й точніше говорити про біографію й творчу спадщину Гете. Серед істориків літератури були люди різних ідеологічних поглядів і прихильники різних наукових традицій, що значною мірою зумовило специфіку їхнього ставлення до Гете, а також своєрідність його теоретичної рецепції в їх працях. Для прихильників культурно-історичної школи було ближчим виявлення впливу середовища, походження поета на його творчість; дослідники, які належали до психологічної школи, що тільки формувалася у літературознавстві, були схильні більше говорити про психіку Гете, про вплив внутрішнього світу

поета на зміст та будову його творів, по суті, ототожнювали його персонажів і його самого. Марксистичні й представники релігійно-філософської критики вступали один з одним у полеміку, коли Гете несподівано виявлявся прихильником кожного з них, причому тлумачення творів Гете було аргументом у суперечках, які не стосувались історії літератури й культури.

М. Корелін, автор статті «Західна легенда про доктора Фауста» (1882), мав на меті встановити генезу образу Фауста, пояснити причини популярності легенд про Фауста. Для С. Юр'єва найбільш істотним було значення «Фауста» для сучасного читача, а не для сучасників поета. Він відновлює творчу історію «Фауста», розглядає образ Фауста в розвитку, визначає місце кохання до Гретхен у його трансформації, нарешті, доходить висновку, що «Фауст» є підсумковим твором Гете. Стаття М. Стороженка «Юнацьке кохання Гете» присвячена одному з захоплень письменника. Автор розповідає про факти ранньої біографії письменника, відтворює атмосферу юнацьких років письменника. Значення статті посилюється включенням віршів поета в перекладі К. Бальмонта. Біографія Гете також була предметом дослідження В. Д. Спасовича, автора статті «Дружба Шиллера й Гете». У ній дається характеристика літературного життя в Німеччині в 1794 – 1805 р., здійснюється порівняльний аналіз творчості Гете й Шиллера, пропонується характеристика їхнього творчого союзу. Стаття має важливе значення для розуміння того, у якому напрямку розвивалося гетезнавство на початку 1890-х років: вона заповнює значну прогалину, що існувала у вивченні біографій Гете й Шиллера. Як і М. Корелін, Л. Шепелевич подає «спробу» пояснення «Фауста», переглядає усталені думки про нього, наполягає на цілісності обох частин трагедії, вивчає духовну біографію персонажа, переглядає уявлення про Вагнера, зупиняється на любовній лінії твору. Значення статті Л. Шепелевича полягає в тому, що автор розмежовує повсякденний і професійний підходи при коментуванні літературних творів.

Зовсім інший характер має дослідження П.П.Вікторова, яке засвідчило зміну перспективи погляду на спадщину Гете. Його брошура «Фауст і Мефістофель як основні типи в трагедії суспільних настроїв» (1901) дозволяє зробити висновки щодо спроб вивчення «Фауста» у функціональному аспекті. Прагнення розглянути функціонування типів Гете в сучасності призвело до намагання пояснити події літературного твору зіставленням із повсякденним життям, звести до життєвого поетичне, ототожнення літературних героїв із звичайними людьми, алюзії на російську дійсність. У полеміці А.Луначарського з С.Булгаковим виявилось намагання використати творчість та ідеї Гете у суспільно-політичній боротьбі. Відгукуючись на лекцію С.Булгакова про Івана Карамазова, у якій мислитель зіставляв його з Фаустом, Луначарський полемізував із поглядами Булгакова на сутність інтелігенції, тобто з питанням, яке гаряче обговорювалося в колах російських релігійних мислителів. Встановлено, що А.Луначарський викривляв сутність поглядів С.Булгакова, який у низці проаналізованих у розділі статей висловив глибокі та цінні думки щодо спадщини німецького поета.

«Тип Фауста у світовій літературі» М.Фрішмут та курс лекцій А.А.Шахова «Гете і його час» аналізуються як приклади навчальних курсів, у яких подано огляд біографії поета та його творчого шляху. Полемічним до культурно-історичного підходу виявився підхід Д.Овсянико-Куликовського, який у статті «Геній Гете» виявляє психологічні риси особистості письменника. Цінними є спостереження дослідника над образами «Фауста», яких він розмежовує на суб'єктивні (Фауст, Мефістофель) й об'єктивні (Вагнер, Маргарита).

У четвертому розділі «Гете в релігійно-філософській критиці кінця XIX — початку XX століть» чотири підрозділи. Вони присвячені аналізу сприйняття Гете в літературно-критичних дослідженнях Д. С. Мережковського й дописах З. Н.Гіппіус, у статтях В. В. Розанова, у критиці К. Д. Бальмонта, визначається роль і місце Гете в становленні й розвитку «російського штейнеріанства».

У релігійно-філософській критиці тієї доби позначилися спільні підходи до Гете, що значно відрізняються від підходів, використаних до його вивчення їх сучасниками. Стаття Мережковського «Гете» була опублікована в 1913 р. Доведено, що він готувався написати цю статтю наприкінці 1880-х років. Ім'я Гете, образи його творів і згодом свого роду міф про Гете створювався Мережковським протягом тридцяти років. У підрозділі докладно аналізується процес формування цього міфу у низці статей, показано підсумковий характер статті «Гете». Відзначено, що найбільш чітко в ній виявилися аспекти: «вічна юність» Гете, Наполеон і Гете, суперечка про походження видів, Гете й християнство й, нарешті, значення Гете для російської культури. Стаття про Гете писалася у зв'язку з уже сформованим ставленням критика до нього, тому весь біографічний матеріал, зібраний ним, підкорявся цьому задуму: особистість Гете, у якій абсолютизувалася одна або кілька рис, міфологізувалася. Так само інтерпретується Мережковським і спадщина Гете: він ототожнюється зі своїми героями, його твори входять у текст статті як ім'я (Прометей, Фауст), як ідея, як пророцтво. Рецепція Гете Мережковським дає змогу виявити риси саме російської культурної ментальності, бо образ німецького письменника та оцінка його внеску у світову культуру значно відрізняються від його належного місця в ній. Мережковський шукає пророка, який здатен благословити нове російське мистецтво, бути його попередником та своєрідним виправданням. Для російського письменника замало власних естетичних уподобань, власної концепції, йому потрібен авторитет Гете, його образ, хоча б і викривлений, який би підтверджував спроможність символізму вирішувати справді величезні творчі, а також і світоглядні завдання.

Іншою російською культурною рисою, яка виявляється в рецепції Гете Мережковським, є наділення літератури не властивими їй функціями. Історичні умови існування літератури, відсутність громадянського суспільства, свободи слова, жорстока цензура та ін., спонукали російську літературу на сторінках художніх творів вирішувати суспільні, політичні, іноді релігійні

питання. Мережковський не намагався повернути літературу до належної ролі, навпаки, відчував її пророцтво, закликав письменників повчати читача, залучати до побудови «нової релігійної свідомості». У цій діяльності Гете повинен був стати одним з тих, хто у власній творчості відчував природність такого розвитку культурного руху.

Рецепція Гете З.М.Гіппіус відтворюється за «Щоденниками», у яких відбито багато явищ сучасного їй життя, культури, мистецтва. Гете вона вважала попередником російських символістів, він входив у її творчий світ як носій незаперечної мудрості, до якої вона зверталася у своїх розмірковуваннях, його ім'я виникало в ряді значущих опозицій. Якщо в Мережковського це були опозиції Гете – Пушкін, Гете – Толстой, а в Розанова Гете – Достоевський і Гете – Толстой, у Гіппіус виникає опозиція зовсім несподівана: Гете – Горький та Гете – Луначарський. До того ж вона осміюється як безглузда, неможлива, що знижує значення такого явища, як Гете. Гіппіус вела «Чорну книжку», разюче свідчення сучасника подій 1917 – 1919 р. у Росії. Тут ім'я Гете і його «Фауст» виникають як символ норми, що руйнується новою владою.

У творчому світі В. В. Розанова Гете посідав незначне місце. Розанов сприймав особистість і спадщину Гете як найважливішу частину світового літературного процесу, розглядав його твори в широкому історико-літературному контексті. Гете для В. В. Розанова – виразник найбільш досконалого у світовій культурі, тому його ім'я в одному ряду з митцями Відродження. В. В. Розанов формулює найважливіше розуміння релігійності Гете, що неодноразово було предметом обговорення його сучасниками. Він називає її «пантезимою», тобто богом у всьому. У цьому він дивовижно близький до розуміння Мережковського і до думки С. Соловйова, який боровся з авторитетом Гете у низці своїх публікацій.

С. Соловйов писав про Гете у двох статтях – «Еллінізм і церква» (1913) і «Гете й християнство» (1917). У першій Соловйов створює значущу опозицію: Гете – Данте. У статті «Гете й християнство» виявляється концепція, спрямована на боротьбу зі спробами переосмислення в російській культурі його спадщини й додання йому ореола пророка й попередника символістів. Гретхен стає для Соловйова символом сумирності, благочестя, щирих християнських вірувань, вона нагадує авторові статті Росію, що протистоїть Німеччині, як Гретхен – Фаусту.

К.Д.Бальмонт звернувся до Гете в статтях «Обранець землі (Пам'яті Гете)» (1899) і «Кілька слів про тип Фауста» (1899). Їх аналіз показує, що ці публікації є зразком критики поета, який мислить художніми образами. Визначаючи місце Гете у світовій культурі, Бальмонт шукає в історії «опозицію» Гете – Леонардо да Вінчі та використовує свої улюблені образи: Гете – сонце, тобто живлюща сила, і «коло», складові якого – спадщина інших письменників зі світовою славою: Шекспір, Кальдерон, Сервантес, Байрон, Шеллі. Гармонійною особистістю Гете є тому, що застосовує свої знання й здібності до різних галузей людського знання, насамперед, до природознавства. Подібно до сучасників Бальмонт наближає особистість і спадщину Гете до своєї

епохи, прагне знайти його місце в новій культурі. У статті «Кілька слів про тип Фауста» Бальмонт ставиться до «Фауста» критично, не вважаючи твір цільним, хоча й віддає належне таланту його творця.

Окремим аспектом рецепції Гете слід вважати його входження у творчий світ російських митців через «посередництво» вчення Р.Штейнера. Залучення матеріалу щодо російського штейнеріанства в роботі має вибіркового характеру і спрямовано на те, щоб показати широкі можливості подібного вивчення творчої спадщини письменників того часу, що в цьому напрямку поки не здійснювалося. У їх світ Гете входив двома шляхами – через тлумачення засновником та вчителем антропософії та безпосередньо через власні твори. Для письменників, що знаходилися під впливом цього вчення, особливу роль відіграла казка «Про Прекрасну Лілію та Зелена Змію», що сприймалася як містичне оповідання про людський життєвий шлях. Образи цієї казки, відтворені у мемуарах М.Сабашникової, ставали частиною творчого світу російських поетів.

У творах Брюсова-художника й Брюсова-критика, нотатках, робочих зошитах, листуванні з А.Мінцловою та К. Бальмонтом твори й постать Гете знайшли свій відбиток у зв'язку із творчістю сучасних Брюсову поетів. Теми й образи Гете втілювалися насамперед у романі Брюсова «Вогненний ангел», у задумі драми «Фауст у Москві». Встановлено, що Брюсов свої образи творить не у відповідності з Гете, а за середньовічною версією історії про Фауста. При цьому, зрозуміло, ця «історія» осмислена письменником згідно з його концепцією цього часу. Аналіз листів й робочих зошитів доводить, що у своїх оцінках Брюсов зберігав спільне для символістів уявлення про місце, яке Гете займає в історії російської культури.

У сприйнятті Гете російськими символістами виявилися й риси суто російської культурної ментальності. Вони відчували постійну необхідність шукати в минулому незаперечний авторитет, пророка, месію, який би вказав правильний шлях для розвитку мистецтва, наділяли літературу не властивими їй рисами. В оцінках ними Гете відчувається схильність до перебільшень, прямолінійність, максималізм, небажання враховувати історичні факти, дійсний внесок письменника у національну та світову культуру. Для досягнення своєї мети вони вдавалися до викривлення образу Гете, використовували незвичні порівняння та протиставлення, піднімали новітні досягнення російської літератури до рівня творів письменника. Винятком у цьому процесі був Брюсов, який залишався в межах естетики, не намагався використовувати Гете для будівництва нової літератури як нової церкви або релігійної свідомості.

Висновки дисертації узагальнюють результати дослідження.

Рецепція Гете на межі XIX – XX ст. проходила декількома шляхами. Переклади творів Гете на російську мову поетами-символістами є прикладами творчої рецепції спадщини німецького письменника. Суттєвим для розуміння специфіки творчого сприйняття Гете є насамперед добір творів для перекладу, який був пов'язаний із власним художнім пошуком та ідейними

прагненнями російських поетів. Вони багато в чому дотримувались традиції, яка склалася в російському романтизмі, і добирали для перекладів твори, близькі неоромантичним пошукам на межі XIX – XX ст. Проте в кожного з них виявляються особисті уподобання, що показують формування особливого образу Гете – містика, пророка, передвісника нового мистецтва й релігії.

Дослідження істориків літератури та вивчення Гете учасниками релігійно-філософського руху в російській літературі тієї доби є прикладами теоретичної рецепції німецького митця. Біографія й творча спадщина Гете вивчалися істориками літератури з різних позицій, з використанням такого наукового інструментарію, що був зумовлений підходами наукової школи, до якої вони належали. У процесі вивчення біографії Гете переважна увага приділялася любовним захопленням поета та їхньому впливу на його творчість, а також його дружбі із Шиллером. Такий підхід давав можливість заповнити наявні прогалини в уявленні російських читачів про біографію поета.

Прихильники культурно-історичної школи в літературознавстві при вивченні творчості Гете з'ясовували його роль у розвитку німецької літератури, а також шукали відбитки у творах Гете звичаїв і світогляду того суспільства, у якому він сформувався. Його походження в зіставленні з походженням, скажімо, іспанських письменників давало підстави для висновків про специфіку його художнього темпераменту, а сліди впливу германської раси виявлялися в деяких образах, у тому числі Фауста й Гретхен.

У діяльності російських символістів ім'я й окремі твори Гете брали участь у живому процесі формування нової художньої системи, включалися до числа вагомих попередників російського символізму. У свідомість письменників і мислителів тієї епохи Гете входив поряд з іменами Кальдерона, Данте, Ш. Бодлера, Е. По як одне з найважливіших явищ світової культури, філософ і мислитель. Його спадщина осмислювалася в тісному зв'язку з літературними, культурними й релігійно-філософськими пошуками тієї епохи.

У творчості Д. С. Мережковського створений міф про Гете, подібний до інших міфів про творця (Пушкін, Гоголь, Толстой), використовуються опозиції: Гете – Л. Толстой, Гете – Пушкін, Гете – Наполеон, а також пропонується для вжитку «гетевський код», тобто своєрідне сполучення образів, висловлень, окремих фрагментів, трансформованих у єдиний текст, єдиний код, який відсилає читача до того, що було сказано про Гете раніше. У підсумковій статті створений стрункий і цілісний образ Гете – олімпійця, гармонійної й титанічної особистості, до якої в російській літературі дорівнюється тільки Пушкін.

У нотатках З. М. Гіппіус Гете усвідомлюється як один з попередників російського символізму й ширше – нової релігійної свідомості. Його авторитет використаний для оцінки сучасних їй художніх явищ. Але як і Мережковський, Гіппіус вважала російську літературу пророчою, покликаною виконувати роль своєрідної церкви та повчати і перевиховувати російське

суспільство. Тому Гете усвідомлюється одним з чинників богобудівництва та складовою нового мистецько-релігійного руху. У творчому світі Гіппіус Гете існував як один з постійних орієнтирів, за яким звірявся художній рівень нових творів, установлювалася особлива ієрархія цінностей у світі російської літератури.

В. Розанов, який хоча й не був символістом, проте сприймав постать і спадщину Гете як найважливішу частину світового літературного процесу. Він виявляв до Гете насамперед науковий інтерес, вивчав його біографію й історію написання окремих творів. Інтерес до Гете у В. Розанова також пов'язаний з осмисленням специфіки національної культурної свідомості. Виявляючи риси германського духу у творах поета, він зіставляв його з рисами російського національного духу. У Розанова виявився й письменницький інтерес до Гете: для нього німецький геній дорівнюється за талантом тільки діячам італійського Відродження й Бетховену. Розанов використовує ім'я Гете як зразок, з яким можуть бути зіставлені твори Достоевського, Полонського, Герцена, Толстого й інших в аспекті особливого напрямку думки, стилю. Розанов був учасником того загального процесу, що пов'язаний з поверненням Гете в російську культуру кінця XIX – початку XX ст., визначенням його нового місця в ній, переосмисленням його художньої спадщини.

Для К. Бальмонта існувало два образи Гете: це особистість, у якій виявилися особлива велич і гармонія, і творець художніх творів, у якому відчувається холодність, інтелектуалізм і відсутність живої творчої сили. К. Бальмонт писав про Гете як поет, у судженнях якого переважає емоційне ставлення. В опозиції «середньовіччя – творчість Гете» поет обирає перше, близьке йому в художньому відношенні. Для оцінки спадщини Гете Бальмонт використовує властиві російській культурній ментальності перебільшення, намагається знайти в минулому титана духу пророка, дає іноді категоричні та прямолінійні оцінки.

Гете входив у творчий світ російських літераторів через тлумачення Р. Штейнером і шляхом безпосереднього осмислення творів німецького поета. Гете був найважливішою величиною в російському штейнеріанстві, найтіснішим чином пов'язаною із символізмом. І хоча справжніми духовними учнями Р. Штейнера стали тільки деякі з російських символістів (А.Белый, В'яч.Іванов), після подібного тлумачення Гете й представники «старшого» покоління символістів дивилися на значення німецького поета по-іншому: за посередництвом Г. Р.Мінцлової до штейнеріанства доторкнулися й Д. С.Мережковський, і З.М.Гіппіус, і К. Д. Бальмонт, і В. Я. Брюсов. Останній у теоретичній рецепції Гете займає особливе місце: його оцінки залишалися у межах естетики, Брюсов не намагався розбудувати релігійну свідомість, а використовував творчі надбання Гете у власних художніх пошуках.

В естетичному дискурсі російського символізму Гете посідав особливе місце, відмінне від тієї ролі, що виконували в ньому імена найближчих попередників. Гете усвідомлювався титаном, рівним за силою свого генія біблійним пророкам і Данте. Вивчення його рецепції в літературі тієї

пори дозволяє переглянути поширену думку про те, що «старші» символісти були більш залежні від французького символізму, а «молодші» – від німецького романтизму.

Прийняте в компаративістиці розмежування на рецепцію Гете в символізмі до 1905 р. і після нього, також може бути переглянуте. Внаслідок аналізу, здійсненого в дисертаційному дослідженні, встановлено, що процес сприйняття Гете був пов'язаний не зі зміною суспільно-політичної ситуації, як вважав В. Жирмунський, а з внутрішньою еволюцією кожного з письменників-символістів. Вони зверталися до Гете на різних етапах свого творчого шляху, писали про нього в літературно-критичних статтях і перекладали його твори, відгукуючись на ювілейні дати, статті своїх однодумців або опонентів, вели творчий діалог з попередниками й сучасниками.

Основні результати дослідження викладені у публікаціях:

1. Тарарак О. В. Об одном из аспектов рецепции Гёте в русской литературе конца XIX – нач. XX вв. // Наукові записки Харківського національного університету імені Г. С. Сковороди. Серія літературознавство. – Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2004. – № 4. (Ч. 3) – С. 44 – 56.

2. Тарарак О. В. В. Брюсов – переводчик Гёте: некоторые аспекты // Наукові записки Харківського національного університету імені Г. С. Сковороди. Серія літературознавство. – Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2005. – №1. (Ч. 1) – С. 79 – 85.

3. Тарарак О. В. Гёте в трудах историков литературы конца 19 – начала 20 вв. // Наукові записки Харківського національного університету імені Г. С. Сковороди. Серія літературознавство. – Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2005. – № 3. (Ч.1) – С. 64 – 72.

4. Тарарак О. В. Гёте в стихах русских поэтов конца XIX – начала XX вв.: к постановке проблемы // Література в контексті культури. Зб. наукових праць. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2005. – Вип. 15. – С. 51 – 55.

5. Тарарак О. В. Гете в восприятии С. Соловьева // Десятые международные чтения молодых ученых памяти Л. Я. Лившица. Тези. – Харьков: ХНПУ имени Г. С. Сковороды, 2005. – С.63 – 64.

6. Тарарак О. В. О некоторых аспектах изучения рецепции Гете // Матеріали науково-практичної конференції молодих вчених. Методологія сучасних наукових досліджень. – Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2006. – С. 45 – 46.

7. Тарарак О. В. Споры о Гете на рубеже XIX – XX веков // Одиннадцатые международные чтения молодых ученых памяти Л. Я. Лившица. Тези. – Харьков: ХНПУ имени Г. С. Сковороды, 2006. – С. 63 – 64.

Анотація

Тарарак О. В. Рецепція Гете у російській літературі кінця XIX – початку XX століть. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.05 – порівняльне літературознавство. – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2007.

Дисертація присвячена рецепції Гете у російській літературі кінця XIX – початку XX ст. Дослідження вперше дає можливість оцінити роль та місце Гете в становленні естетики російського символізму й російської релігійної думки. Рецепція Гете в російській літературі тієї пори значною мірою відбиває особливості й протиріччя російської літературної й суспільної думки та культурної ментальності, а переклади його творів на російську мову свідчать про прагнення переосмислити досвід минулого, наблизити Гете до релігійно-філософських шукань епохи.

Процес творчої та теоретичної рецепції Гете був пов'язаний із внутрішньою еволюцією кожного з письменників-символістів, про яких йдеться у роботі. Вони зверталися до Гете на різних етапах свого творчого шляху, писали про нього в літературно-критичних статтях і перекладали його твори, відгукуючись на ювілейні дати, статті своїх однодумців або опонентів, вели творчий діалог з попередниками та сучасниками.

Ключові слова: рецепція, контакти, взаємодія, переклад, ускладнення, символістський дискурс, міфологізація.

Аннотация

Тарарак А. В. Рецепция Гёте в русской литературе конца XIX – начала XX веков. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.05 – сравнительное литературоведение. – Тернопольский национальный педагогический университет имени Владимира Гнатюка. – Тернополь, 2007.

Диссертация посвящена рецепции Гёте в русской литературе конца XIX – начала XX веков. Исследование впервые дает возможность оценить роль и место Гёте в становлении и развитии эстетики российского символизма и российской религиозной мысли. Рецепция Гёте в русской литературе той поры отражает особенности и противоречия русской литературной и общественной мысли, а переводы его произведений на русский язык свидетельствуют о стремлении переосмыслить опыт прошлого, приблизить Гёте к религиозно-философским поискам эпохи.

Показано, что существенным для понимания специфики творческого восприятия Гёте является прежде всего отбор произведений для перевода, который был связан с собственными художественными исканиями и идейными стремлениями русских поэтов, у каждого из которых проявляются личные пристрастия, показывает формирование своеобразного облика Гёте–мистика, пророка, предвестника нового искусства и религии, которым, как известно, он не был. Перевод произведений Гёте, выполненный поэтами-символистами, свидетельствует об их стремлении адаптировать исходные тексты к собственной поэтической системе. Переведенные с немецкого, произведения входили в их творчески мир как составляющая часть, которой свойственная подобная оригинальным стихотворениям лексика и мотивы, а также специфический набор средств художественной выразительности. Нередко усложняя поэтическую структуру произведений Гёте, переводчики осознавали немецкого поэта своим предшественником в создании новой эстетики.

Гёте занимал особое место в эстетическом дискурсе русского символизма, осознавался титаном, личностью, равной по силе своего гения библейским пророкам и Данте. В процессе рецепции проявились черты, свойственные русской культурной ментальности: поиски в прошлом непререкаемых авторитетов, пророков, максимализм, прямолинейность, наделение литературы не свойственными ей функциями, отождествление литературы и религии, стремление к обществу в ее выражении через культуру. Гёте в этом процессе занимал особое место, должен был стать одним из тех, кто в собственном творчестве ощущал естественность и неизбежность такого культурного явления, как русский символизм.

Процесс творческой и теоретической рецепции Гёте был связан с внутренней эволюцией каждого из писателей-символистов, наследие которых анализируется в диссертации. Они обращались к Гёте на разных этапах своего творческого пути, писали о нем в литературно-критических статьях, переводили его произведения, откликаясь на юбилейные даты, статьи своих единомышленников и оппонентов, вели творческий диалог с предшественниками и современниками.

Ключевые слова: рецепция, контакты, взаимодействие, перевод, усложнение, символистский дискурс, мифологизация.

Summary

Tararak O.V. The reception of Goethe in Russian literature at the end of the XIXth – beginning of the XXth century. – Manuscript.

The thesis for the scholarly degree of Candidate of Philology in specialty 10.01.05 – Comparative Literary Studies. – Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatiuk. – Ternopil, 2007.

The thesis is devoted to the reception of Goethe in Russian literature at the end of the XIXth – beginning of the XXth century. The research gives an opportunity to appreciate the role and the place of Goethe in formation and development of Russian symbolism aesthetics and Russian religious thought. The reception of Goethe reflects contradictions and specifics of Russian literature and common society's thought, translations of his works in Russian language show striving for rethinking experience of the past, approaching Goethe to Religious-philosophical epoch's researches.

The process of creative and theoretical reception of Goethe was connected with internal evolution of each poet, whose heritage is analyzed in the thesis. They addressed to Goethe on different stages of their development, wrote literary-critique articles, translated his works, and messaged cultural dialogues with the predecessors and contemporaries. Key words: reception, contacts, interaction, translation, complication, symbolic discourse, and myphologisation.

Key words: reception, contacts, interaction, translation, complication, symbolic discourse, and myphologisation.